

Етюд 12. КОНЦЕПЦІЯ ЦІЛІСНОГО ЗАСВОЄННЯ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

Одним із найважливіших факторів, що забезпечує ефективність шкільного вивчення літератури, є аналіз художнього твору в його художній цілісності. Ця вимога утвердилась сьогодні як загальний принцип "будь-якого аналізу, оскільки його предметом є естетичний організм"¹. А відтак літературний твір має бути освоєний як особлива естетична цілісність незалежно від того, який шлях аналізу обирає вчитель - по образах, за розвитком дії чи проблемно-тематичний. Це зумовлено тим, що в художньому творі виявляє себе надсумарність цілого - воно більше від суми елементів, з яких складається². Виникнення у цілого якостей, відсутніх у його частин, має назву емерджентності. Стосовно мистецтва взагалі, і зокрема, літератури емерджентність розуміють як художність, що проявляється у цілісності літературного твору.

Отже, цілісність твору - це та морфологічна єдність, яка забезпечує існування його надсумарного художнього змісту. А тому вивчати твір як явище мистецтва слова можна лише в тій цілісності, в якій проявляється його художність. В іншому випадку перед нами буде не художній твір літератури, а його імітація. Саме в феномені художності - таємниця тієї духовної сили, заради якої кожне суспільство використовує можливості мистецтва і літератури для виховання і духовного збагачення своїх громадян, бо ця сила здатна впливати на розум і почуття, розвивати уяву і формувати моральний світ людини. І це закономірно: відкриття надсумарного смислу твору виступає як усвідомлення того, що не названо словами, а сам акт такого відкриття є творчим актом читача. Так у співтворчості з письменником формується творчий духовний потенціал учня.

У зв'язку з цим набуває значення розуміння суті художньої цілісності, взаємозв'язку тексту і художнього твору, бо «текст не охоплює твір у його повноті»³. Відомо, що носієм художнього смислу може виступати текст, що складається всього з одного речення. і таке речення ми сприймаємо як художню цілісність. «Куди не кинь, всюди клин», - кажуть про ситуацію, коли людину

¹ Пасічник С.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. - К.: Ленвіт. 2000. - С. 239.

² Гей Н.К. Художественность литературы. Поэтика. Стиль. - М.: Наука, 1975. - с.344.

³ Гиршман М.М. Литературные произведения. Теория и практика анализа. - М.: Высшая школа, 1991. - с.8-10.

звідусіль переслідують якість біди. і ту узагальнюючу суть, яку виражає назване прислів'я, кожен сприймає, виходячи із своїх життєвих проблем і свого досвіду. А значить, міркує, мислить, слова прислів'я викликають його духовну реакцію.

Отже, прислів'я - це дійсно цілісність художня. і хоч вона складається всього з одного речення, але саме це речення незвичайне. Якщо проаналізувати зміст слів, що входять до його складу, то в сумі їх змістів немає нічого особливого йдеться про якийсь клин, який всюди, куди не кинь оком. А в надсумарності слів втілено особливий, глибокий підтекст, що виражає духовний людський досвід. Так само можна сказати про будь-яке інше прислів'я: чужими руками жар загрібати; не знаючи броду, не лізть у воду; за дурною головою й ногам горе і т.д. Кожне з них має надсумарний зміст, що виражає смисл прислів'я. А текст, наділений якостями надсумарності, є текстом художнім. Зміст наведених тут прислів'їв виражається не одним яким-небудь словом, а всією структурою кожного з них. Як бачимо, художність зумовляє таку текстову цілісність, яка є умовою буття в ній особливого духовного змісту.

Порушення цілісності прислів'я, заміна окремих слів приводить до втрати виразності, узагальнюючого змісту, художності.

- *Якщо не знаєш, яка тут глибина, будь обережний і в воду не лізть ...*

Замість афористичної мудрості перед нами з'явилося банальне побутове твердження.

- "Ласкаво просимо" спробували замінити на "ласкаво запрошуємо", і вираз втратив свою узагальнюючу суть, що ввібрала духовні традиції віків.

Узагальнюючий смисл, що виражає художня цілісність твору, як правило, розуміють практично всі носії мови, чуючи прислів'я чи приказку. Його легко відкрити у байці, але не всім вдається осмислити глибину, яку несе вірш, оповідання, повість чи роман. Зміст, виражений цілісністю художнього твору, може існувати тільки в тій формі, у якій його втілив автор. Недаремно ж став хрестоматійно відомим факт, коли 'на прохання коротко пояснити, що письменник хотів виразити в романі «Анна Кареніна», Л. Толстой відповів, що для цього йому довелося б ще раз сісти і написати роман «Анна Кареніна».

Отже художність виявляється у певній текстовій структурі, має свою морфологію. В чому вона? Чи є якісь загальні закономірності художності? Якщо є, то в чому вони і як їх потрібно враховувати в шкільному розборі літературного твору?

В художньому творі завжди є відкриття певної життєвої

правди, важливої для людини. Найменшим структурним елементом, здатним виразити таке відкриття, є метафора - молекула образності, коли зміст слова стає формою вираження відкритого автором смислу, для вираження якого відповідних слів не існує.

В інших випадках засобом вираження відповідного узагальнюючого смислу виступають прислів'я та приказки. і коли ми вимовляємо у відповідних ситуаціях речення:

тиха вода греблю рве;

нема долі без солі;

що має бути, того не минути, -

то ці маленькі за об'ємом художні твори потрібні нам для того, щоб виразити скриту в них узагальнену мудрість, яку втілив у них народ.

У школах України вивчають дві літератури - рідну та зарубіжну. і хоч це два окремі предмети, в душі учня вони об'єднуються, і здатність пізнавати глибинний смисл образів літератури української сприяє пізнанню духовного смислу образів літератури зарубіжної, і навпаки.

Тому й наші міркування будуть мати своєю опорою твори як рідної, так і зарубіжної літератури.

У свій час К. Симонов, як уже згадувалось, побачив, що війна поділила людей на живих і мертвих, коли духовно живими були ті, хто боровся і помирав на полі бою, а мертвими - ті, що сиділи в тилу і не довіряли пораненим, голодним, змученим бійцям за те, що вони потрапили в оточення і довго, з боями виходили з нього.

І стоять вони на плацу - одні перед одними - живі і мертві... Таку назву має і твір, і смисл його - в протиставленні тих, що привласнили собі право не довіряти тим, хто помирав на полі бою.

Твір К. Симонова став розгорнутою метафорою живих в умовах, коли їх долю вирішували мертві. На це й має бути спрямованим аналіз, щоб розкрити цілісний художній смисл.

А смисл вірша Гійома Аполінера "Міст Мірабо" розкривається у співставленні вічного потоку Сени під мостом Мірабо і людського кохання, що вже минає. Доповнене рефреном

Хай б'є годинник ніч настає

Минають дні а я ще є, -

воно виражає трагізм людського життя і кохання на фоні вічності буття.

У всіх наведених прикладах сприйняття художньої цілісності твору потребує осмислення співставлень, про які

сказано вище і які роблять зміст тексту *формою* вираження відкритої авторами правди життя. А отже, весь твір К. Симонова стає образом, як і вірш Г. Аполінера. І в них смисл цілого більший від суми змістів частин, з яких складається твір. Так в цілісній структурі тексту втілюється художність твору. Але для того, щоб та можливість, яка втілена у відповідній побудові тексту, стала дійсністю художнього твору, необхідно, щоб текст був сприйнятий людиною, пробудив її таку уяву, таке бачення життя, такі почуття, на які розраховував автор, бо таємниця художньої сили мистецтва не тільки в особливостях форми і змісту твору, але і в людині, здатній сприйняти їх і відповісти думкою і почуттям на поклик мистецтва до правди і добра.

Інколи для того, щоб зрозуміти твір, особливо поетичний, необхідно проникнути в смисл його окремих образів, які виступають мовби ключем для розуміння цілісності твору.

Таку роль відіграють два останні рядки у вірші Лесі Українки:

*Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.*

Для сприйняття долі поетеси і її внутрішнього світу вони особливо важливі, бо за ними стоїть душевний біль людини, прикованої хворобою до ліжка, і її радість від того, що й до неї прийшла весна, - сприйнята особливо глибоко і яскраво. Саме про це глибоке сприйняття і високий духовний світ поетеси говорять заключні рядки вірша.

В цілісності поеми Лесі Українки «Одержима» утверджується думка про трагізм долі людей, здатних на незвичну для розуміння простого обивателя висоту почуттів, на одержимість. Тому й самотня у своєму трагічному коханні Міріам, як і сама поетеса.

У цілісній структурі твору художній образ постає як узагальнена духовна сутність, у якій відобразилися проблеми буття, що в тій чи іншій мірі стосуються кожного, хто читає твір.

В цьому плані Лукаш із "Лісової пісні" Лесі Українки, поставлений перед виборами між Мавкою і Килиною, виступає як уособлення важливої і суворої закономірності буття: всі ми повторюємо ситуацію Лукаша, коли стоїмо перед виборами між високими прагненнями душі і бездуховністю побуту.

Отже, розуміння тієї структури, в якій виявляються особливості і художня своєрідність конкретного твору, допомагає вчителю і методисту знаходити шляхи його розгляду з учнями в школі, - такого розгляду, при якому твір розкриває для них все багатство свого художнього смислу. І тоді у виході євреїв з рабства - учні побачать не тільки труднощі шляху, а й неможливість

народженим у рабстві бути вільними: на Обіцяну землю вступили тільки ті, що народились у дорозі. Не вступив на неї і сам Мойсей. А в «Капітанській дочці» Пушкіна відкриється проблема вибору між честю і обов'язком. У Гриньова на першому місці була честь, тому й обов'язок людини і офіцера він виконав з честю. Книга Кнута Гамсуна "Пан" скаже їм про те, що спроба знехтувати поклик кохання приводить Едварду і Глана не тільки до втрати щастя, а й до втрати життя. А художній твір взагалі навчатиме учнів радіти тому, чому радіє автор, і поплакати тими сльозами, якими він плаче. Саме про це мріяв один з великих письменників світу Л.М. Толстой⁴.

Для цього те, в чому проявляється художня надсумарність твору, учневі потрібно додумати, відкрити, усвідомити. А сам акт такого відкриття і усвідомлення є творчим актом читача, в сприйманні якого тільки й можливе буття твору.

Л.С. Виготський зазначав, що навчити творчому акту мистецтва неможливо, але це не значить, що не можна сприяти його виникненню⁵. Для цього необхідна емоційно-психологічна атмосфера творчості, роздумів, співзвучних духовному змісту твору, спрямованість завдань, що вирішуються на уроці, на цілісне сприйняття твору.

Звідси самі питання, які ставить вчитель перед учнями, відіграють важливу роль у спрямуванні їх пізнавальних дій. Коли від них вимагається пояснити, які прийоми і засоби використовує письменник у творі, то цим самим вчитель спонукає до відриву форми від змісту, яка виступає по відношенню до нього як щось зовнішнє.

А річ має йти про те, який зміст виражає конкретний елемент форми у творі, що аналізується. Якщо у згаданому в попередньому розділі вірші С. Єсеніна дзвіночок на шиї коня, що мчить степом, говорить про гірку іронію долі над людським життям, то у романсі О. Гурильова «Однозвучно гремит колокольчик» образ дзвіночка виражає глибокий сум людини у далечі життєвих доріг. Отже, зміст навіть одного й того ж слова, що стало образом твору, у різних текстах несе різний смисл, що належить, проте, не слову, а тексту. Звідси бере виток спроба при вивченні твору вияснити цілісність його сприйняття шляхом розкриття того, як розуміють учні смисл певних деталей чи подій, зображених у ньому. Це знайшло відображення, зокрема, у досвіді відомого педагога

⁴ Линкова И.Я. Час книги. – М.: Книга, 1998. – С. 64.

⁵ Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Педагогика, 1987. – С. 247.

Є. Ільїна. Проте загального визначення набрала вимога так підбирати завдання з літератури, щоб у них відображався взаємозв'язок слова, образу і теми:

- з'ясуйте значення образів літака, польоту, нічного неба, пустелі, води. Продовжить цей ряд образів («Планета людей» Екзюпері);

- яку функцію виконує образ дощу в романі Ремарка «Три товариші»?

- як ви гадаєте, після зустрічі зі своїм учителем Андреа, як і раніше, вважатиме, що Галілей зрадив науку? («Життя Галілея» Бертольда Брехта).

Якщо перші два завдання вимагають осмислення суті образів, яку вони виражають у складі цілого, то третє - осмислення художньої ролі епізоду в цілісності драми⁶.

Серед ряду цікавих уроків у "Методиці викладання світової літератури" Л. Мірошніченко подано і такий, на якому, учні читають уривок із статті І. Дзюби про Дон Кіхота, де, зокрема, згадується, що Г. Гейне плакав, читаючи, як переміг Дон Кіхота мерзенний цирульник Самсон Караско. Осмислення, для чого автор зображує поразку Дон Кіхота, допомагає зрозуміти трагедію і незахищеність мрійників, яку так глибоко відчув автор.

Отже, сприйняти художній твір у його цілісності - означає сприйняти його в руслі задуму автора, бо й сама єдність твору, як зазначав Л. Толстой, формується єдністю авторської моральної позиції.

У цілісності твору образи і ситуації життя стають засобом вираження духовного смислу, відкритого автором. І. Франко відкрив здатність стуку молота в кузні Яця-коваля виражати глибинний смисл життя та народних надій.

Осмисленню долі народу присвячена його поема «Мойсей», написана на основі біблійної оповіді про вихід євреїв з Єгипту.

У свій час Наталена Королева висловила думку, «що душа пам'ятає багато, чого не вміють назвати уста. Але ж часто й людська душа забуде, в чім сила зв'язку з минулим. То зв'язок з доброю Матрію Землею..., що дає нам не тільки свої плоди, але й баї, що в них заховано зернятко правди»⁷.

Саме тому відкрити правду життя, - не тільки минулого, а й сучасного, письменнику нерідко допомагають образи і ситуації,

⁶ Зарубіжна література. Проб. Підручник для 11 – класу загальноосвітніх шкіл / за ред. проф.. Чиркова О.С.- К.: Вежа, 1998. – С. 211.

⁷ Наталена Королева. Предок. – К.: Дніпро, 1991. – С. 438.

відображені в Біблії, в народних легендах і переказах. Бачити цю правду вдається не кожному: буває й так, що учень і в старших класах сприймає зміст твору на констатуючому рівні - що трапилось з героями, які події зображує автор і т.д., - без проникнення в естетичну суть зображеного, в художній смисл образів, подій і ситуацій, що вони виражають у художній цілісності твору.

Щоб учень міг сприймати той внутрішній зміст, який спонукав автора взятись за перо, йому необхідно навчитись бачити в творі і те, що не названо словами, бо, як зазначає Л.С.Виготський, в художньому творі один зміст є формою по відношенню до того внутрішнього змісту, який хоче виразити автор, а тому таке важливе значення має здатність сприйняти нечутне в музиці, невидиме на полотнах живопису, не назване словами в літературному творі.

Для того, щоб поема «Мойсей» була сприйнята у своїй художньо-естетичній цілісності, бажано поглибити розуміння учнями художнього образу як відображеної у своїй неповторній природі певної сутності, певного матеріалізованого смислу (див. початок на с. 26).

Цьому, зокрема, може сприяти ознайомлення з особливостями образів у Франкових притчах, наприклад:

- з ролю і узагальнюючим смислом образів Чоловіка, Лева, Гадюки, білої і чорної Миші, джмелиного меду у «Притчі про життя»;

- з образами Аристотеля, Аглаї у "Притчі про Красу"⁸.

Збагаченню уявлень про особливості використання письменником образів історичного минулого може послужити ознайомлення з поемою "Іван Вишенський". При цьому можна використати підготовлений .Б. Степанишиним вступ до уроку про І. Вишенського, а потім прочитати окремі місця поеми, що утверджують неможливість для І.Вишенського відректись від рідної землі. Побачивши в морі барку, пустельник відмовляється від аскетичної ідеї про особисте спасіння - перемагає почуття обов'язку патріота, прагнення служити рідній землі. І він покидає печеру пустельника, в якій лишився тільки хрест, мов скелет всіх попередніх мрій та ілюзій⁹. Звідси - шлях до сприйняття і осмислення поеми «Мойсей» в її художній цілісності.

Розвиткові здатності розуміти смисл образів і ситуацій

⁸ Франко Іван. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1981. – Т. 1. – С.141.

⁹ Степанишин Борис. Давня українська література в школі. – К.:Либідь, 2000. – С. 374-376.

поєми, якого вони набувають у цілісності твору, а відтак і літературно-естетичному розвитку учнів сприятиме спрямованість роботи на осмислення питань:

- які події і факти життя українського народу зумовили звернення автора до біблійної оповіді про вихід євреїв із єгипетського рабства;

- як розкривається в поемі віра поета в невичерпні сили народу;

- в чому була заслуга Мойсея перед своїм народом і чим були викликані найбільші труднощі його місії;

- для чого автор зображує в поемі носіїв анархістських ідей Авірона і Датана;
- чи можна провести паралель між їхніми словами і подібними ідеями нашого часу;
- яку роль відіграє в поемі притча про терен;
- який смисл вкладає Мойсей у слова "скарби духу", які необхідно берегти, щоб не бути рабом;
- чому пролог до поеми починається зверненням до українського народу:
*народе мій,
замучений, розбитий, -
...твоїм будуцим душу я тривожу;*
- чому І. Франко зображує смерть Мойсея, який так і не ступив на обіцяну землю;
- яким вимальовується в поемі внутрішній світ її автора?
- як відобразились духовні устремління І.Франка в образі Мойсея?

Як бачимо, робота над поемою спрямована на формування уміння зрозуміти авторський задум, роль образів та ситуацій твору в його реалізації, а в цілому на сприйняття твору як художнього цілого.

А саме в цьому і проявляє себе літературно-естетичний розвиток: Мойсей, залишаючись образом біблійного пророка, разом з тим і виразник болей, прагнень і сумнівів Івана Франка. Більше того, це сам Іван Франко з його прагненням виразити свої надії про шлях українського народу до нової долі, сповнені сумнівів і суперечок.

...Збуджені ідеями Мойсея, люди знову "рушають у невідоме майбутнє"¹⁰.

Розвитку здатності сприймати твір як художньо-естетичну цілісність, у якій смисл цілого завжди більший від смислу суми елементів, з яких воно складається, а тим самим - і літературно-естетичному розвитку учнів при вивченні поеми "Мойсей" може сприяти і звернення до поеми І. Франка про Каїна.

Це може бути повідомлення вчителя, яке доповнить його заключне слово або виступи 1-2 учнів, що під керівництвом вчителя підготували невеликі реферати. Суть їх можна коротко уявити так:

¹⁰ Гординський Станіслав. Мойсей – сумління свого народу. – В кн.: Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст./Упорядники Василь Артеменко та Євген Федоренко. – К.: Рось, 1994. – С. 80-82.

Поема "Смерть Каїна" має глибокий філософський зміст. Уже перші рядки їх змальовують картину психологічної муки Каїна як розплати за вбивство:

*Убивши брата, Каїн много літ
Блукав по світі. Мов бичі криваві,
Його гонило щось із краю в край.
І був весь світ ненависний йому¹¹.*

Відірваний вбивством від людей, він ненавидить і колись любу йому сестру і дружину, бо її ім'я - людина.

В своїх блуканнях і муках він усвідомлює свою провину:

*«Проклятий я, се знаю!
Кров брата на моїх руках.
Я стратив*

*Дідичтво раю. Хай і так! Не місце
Мені в йому. Та за весь біль безмірний,
За всі ті муки без кінця, що зніс я
й зносити буду, доки тільки буду –
Одного лиш бажаю я, о Боже!
Дозволь лиш раз іще, лиш на хвилину,
Хоч здалека заглянути у рай!¹²*

І рай постає перед його очима - пусто скрізь - і два дерева - найпишніші і найвищі - дерево знання і дерево життя.

І бачить Каїн:

*... Се тисячі людей і міліони,
Мов, пил, вітрами звіяний, кружаться,
І тягнуть, тягнуть походом безмірним,
І всі круг дерева знання товпляться.
А дерево життя стоїть ...*

Ніхто не рвесь до нього¹²

Два звіра, яких бачить Каїн, відштовхують людей від дерева життя, а люди б'ються за плід знання і «знов вертають до звіра, та спокою не знаходять».

Виникає роздум про знання, яке в серці Каїна «розбудило лютість», зробило його вбивцею, знання, від якого "потомки" Каїна мордують звірів, птицю, сплюндрували Землю, "шукаючи, кого б і що б убити".

*Так нащо ж ми бажаємо знання?
Значить, бажаєм смерті? Ні, неправда!
Хіба ж я смерті Авеля бажав?
Хіба стрілець бажав смерті звіра?
Він хоче жить ...*

¹¹ Франко Іван. Забрання творів у 50-ти томах. Том I. Поезія. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 270.

¹² Там само, с. 270-286

*Значить - знання - то не бажання смерті,
Не враг життя! Воно веде к життю!
Воно стається добрим або злим
Тоді, коли на зле чи добре вжите¹³.*

Так народжується велика думка про джерело життя:
*Значить, чуття, великая любов -
Ось джерело життя!¹³*

Воно навіть у старому, змученому серці братовбивці не загинуло, і після довгих літ прокляття він відчуває почуття відродження, розуміє, що виганяючи з раю, Бог вложив той рай людям у серце і дав на дорогу - і з серцем, повним туги до людей, він поспішає в село, де сліпий дід Лемех не бачить прозріння прадіда людей і посилає назустріч йому стрілу, яка вбиває Каїна, і прокляте тіло, не торкаючись до нього, люди закидають камінням.

Відомо, що галицьке духівництво досить критично віднеслось до поеми І.Франка, звинувачуючи у святотатстві. Проте уважний, вдумливий розгляд поеми показує, що ніякого святотатства у поемі немає. І.Франко вустами грішника, братовбивці розкриває ту глибоку суть, яка виражена в притчі про вигнання Адама і Єви з раю:

Адам і Єва ще тільки з'явилися у світі і морально були не готові нести відповідальність за ту силу, яку дає знання. Про це свідчить історія: створили газу - і були газові атаки в І-ій світовій війні; з'явилась атомна енергія - і атомні бомби зруйнували Хіросіму і Нагасакі; у світ прийшла катастрофа Чорнобиля ... і скрізь смерть і муки ...

Але І.Франко йде далі, його Каїн, змучений, проклятий, відкриває, що почуття, любов, які вложив Бог у серце людини - це та могутня сила, яка є для людини джерелом життя, раєм для людей.

Так прозріває Каїн.

Поема І.Франка - сповнена високих роздумів про долю людини і людства в цілому. Вона багатопроблемна і невичерпна в аналізі, бо можна говорити про одні проблеми, підняті в ній, і не затронуті інших, а потім побачити ще інші і т.д. В цьому велика сила і глибина тієї особливої цілісності, в якій проявляється художність твору літератури.

¹³ Там само. – С. 270-286

При вивченні творчості Лесі Українки носіями високих духовних сутностей виступають образи і ситуації, які роблять зрозумілими для учнів внутрішній світ поетеси, що несла в серці

- муки Касандри;
- трагедію одержимості любов'ю, що горіла в душі Міріам;
- трагізм і безсилля боярині (Оксани);
- гордий дух Прометея.

Це може бути відкрито лише тоді, коли твори поетеси сприйняті в їх художньо-естетичній глибині.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ:

1. *Гірман М.М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. - М., 1991. - 160 с.*
2. *Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. - К., 2000. - 384 с.*
3. *З. Гей Н.К. Художественность литературы. Поэтика. Силь. - М., 1975. - 472с.*
4. *Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - М.: Изд. АН СССР, 1963. – 256 с.*
5. *Линкова Н.Я. Час книги. - М., 1988. - 256 с.*
6. *Выготский Л.С. Психология искусства. - М., 1987. - 344 с.*
7. *Мірошниченко Л.Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах. - К.: Вища школа, 2007. - 415 с.*
8. *Зарубіжна Література: Проб. підручник-хрестоматія для 11 кл. загальноосвітніх шк. / За ред. проф. О.С. Чиркова. - К.: Вежа, 1998. - 384 с.*
9. *Наталена Королева. Предок. - К.: Дніпро, 1991. - 670 с.*
10. *Франко Іван. Твори в двох томах. - К.: Дніпро, 1981. – Т.1. - С. 141с.*
11. *Степанишин Борис. Давня українська література в школі. - К.: Либідь, 2000. - 504 с.*
12. *Гординський Станіслав. Мойсей - сумління свого народу. - В кн.: Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. / Упорядники Василь Артеменко та Євген Федоренко. - К.: Рось, 1994.*
13. *Франко Іван. Зібрання творів у 50-ти томах. Том 1. Поезія. - К.: Наукова думка, 1976.*
14. *Куцевол О.М. Методика викладання української літератури (креативно-інноваційна стратегія): Навчальний посібник. – К.: Освіта України, 2009. – 464 с.*
15. *Ситченко А.Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах. – К.: Ленвіт, 2011. – 291 с.*